

RECENZJE

Przegląd Historyczno-Oświatowy
2023, nr 1–2
PL ISSN 0033-2178

DOROTA ŻOŁĄDŹ-STRZELCZYK, ALICJA SZTYLKO: *POLSKIE LALKI CELULOIDOWE*, WROCŁAW 2022, s. 274

Publikacja pt. *Polskie lalki celuloidowe* jest ważnym i potrzebnym przedsięwzięciem badawczym na gruncie polskiej historiografii, które znacząco wzbogaca dotychczasowy stan badań w obszarze historii zabawek i zabawkarstwa. Podejmowana bowiem w pracy problematyka zabawek dziecięcych, w tym lalek, przez długi czas nie cieszyła się specjalnym zainteresowaniem polskich uczonych, jednak w ostatnich latach zauważyć można rosnące zainteresowanie tym obszarem badań. Dawne zabawki coraz częściej stają się przedmiotem badań naukowców z różnych dziedzin, także historyków i pedagogów. Przyjęcie perspektywy historycznej pozwala przyjrzeć się fenomenowi zabawki pod kątem nie tylko jej wymiaru materialnego, ale i szerzej – społecznego i kulturowego.

Książka autorstwa wybitnej badaczki dziejów dziecka i dzieciństwa, kolekcjonerki polskich lalek prof. Doroty Żołądź-Strzelczyk oraz kolekcjonerki zabawek, pasjonatki i znawczyni lalek Alicji Sztylko jest bez wątpienia pionierską publikacją, wpisującą się w nurt badań nad historią kultury materialnej, historią życia codziennego oraz historią przemysłu – w tym przypadku zabawkarskiego. W polskiej historiografii nie powstała bowiem do tej pory praca, w której tak szczegółowo opracowana zostałaby problematyka konkretnej zabawki – lalki, wytwarzanej z określonego materiału, jakim jest celuloid. Publikacja jest zatem bez wątpienia nowatorska poznawczo.

Motywami skłaniającymi Autorki do podjęcia się opracowania tej wyjątkowej publikacji były zarówno względy poznawcze – eksploracja i opis zagadnienia do tej pory incydentalnie podejmowanego przez polskich badaczy, jak i biograficzne – zgromadzone przez Autorki prywatne kolekcje polskich lalek, które stały się ważną częścią podstawy źródłowej niniejszej publikacji.

Autorki w swojej książce podjęły się opracowania zagadnienia, które w polskich badaniach z obszaru kultury materialnej wciąż jeszcze podejmowane jest

rzadko. Podkreślić należy, że przedstawiona w publikacji kategoria zabawek dziecięcych – w tym przypadku konkretnego ich rodzaju, czyli lalek, sytuuje się także, obok wskazanych już historii kultury materialnej, życia codziennego oraz historii przemysłu, w tzw. społecznej historii wychowania – jednym z najbardziej aktualnych obszarów badań historii wychowania. Szczegółowe analizy źródłowe dotyczące tych przedmiotów, ich definiowanie, opisywanie, rekonstrukcję zabawek dziecięcych w rodzimej historiografii datować można od lat 90. XX wieku. Niewątpliwie na gruncie badań polskiej historii wychowania inicjatorką i pionierką wykorzystania tej orientacji badawczej w obszarze analiz nad dzieckiem i dzieciństwem, a także materialnymi atrybutami dzieciństwa – zabawkami, jest jedna z Auterek ocenianej publikacji prof. Dorota Żołądz-Strzelczyk, kierowniczka Zakładu Historii Wychowania na Wydziale Studiów Edukacyjnych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Jest ona autorką wielu publikacji naukowych omawiających zabawy i zabawki dziecięce – zarówno książek, jak i artykułów oraz organizatorką konferencji naukowych poświęconych tej problematyce. Jej aktywna współpraca z publicznymi i prywatnymi muzeami zabawek oraz prywatnymi kolekcjonerami zaowocowała kilkoma wystawami popularyzującymi jednocześnie wyniki prowadzonych badań. Z jej inicjatywy i pod jej kierunkiem powstały publikacje poświęcone zabawkom, a efektem prowadzonych poszukiwań są monografie i szkice, których ramy czasowe obejmują okres od średniowiecza do początku XX wieku. Ponadto kierowała ona projektem finansowanym przez Narodowe Centrum Nauki, poświęconym historii zabawek, w ramach którego powstała obszerna publikacja *Dzieje zabawek dziecięcych na ziemiach polskich od średniowiecza do początku XX wieku* (Wrocław 2016).

Należy jednak wyraźnie podkreślić, że powstałe dotąd szczegółowe opracowania metodologiczne i źródłoznawcze dotyczące zabawek dziecięcych na ziemiach polskich obejmują okres do początku XX wieku. Ciągłe brakuje opracowań podejmujących to zagadnienie w Polsce w okresie Drugiej Rzeczypospolitej i po zakończeniu II wojny światowej. Problematyka zabawek dziecięcych okresu międzywojennego czy Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej wciąż wymaga pogłębionych analiz źródłoznawczych o charakterze interdyscyplinarnym. Co jednak istotne, w ostatnim czasie, za sprawą prof. Doroty Żołądz-Strzelczyk, daje się zaobserwować rosnące zainteresowanie tymi okresami w badaniach nad zabawkami dziecięcymi, czego dowodem są obronione doktoraty Daniela Böhme w Europejskim Uniwersytecie Viadrina we Frankfurcie nad Odrą (*Grosse Hoffnung und unerfüllte Träume. Spielzeug in der Volksrepublik Polen*) oraz, na Uniwersytecie Szczecińskim, Marii Wiczorek (*Zabawki w PRL-u. Konteksty pedagogiczne*). Rośnie też liczba pasjonatów i kolekcjonerów starych zabawek, szczególnie pochodzących z okresu PRL.

Problematyka samej lalki, jako przedmiotu zabawy, choć bywała już przedmiotem zainteresowania badaczy różnych dyscyplin – historyków, historyków wychowania, archeologów, etnologów kulturoznawców, muzealników, filozofów, socjologów – podejmowana była zwykle incydentalnie, przy okazji szerszych

badania nad zabawkami dziecięcymi. Sporadycznie były to analizy w pełni skoncentrowane na specyfice lalki, a kiedy już je podejmowano, rzadko zajmowano się jej stroną materialną, skupiając się w głównej mierze na jej funkcjach i znaczeniu np. pedagogicznym. Dotychczasowa literatura poświęcona lalkom celuloïdowym jest uboga, nie ma opracowania w całości im poświęconego, w tak szczegółowy i systematyczny sposób ukazujący ten rodzaj zabawki w ujęciu historycznym, opisujący dzieje zabawki, jej poszczególnych producentów, procesy wytwarzania i produkcji, konkretne wyroby, oferty i katalogi, prezentującego zachowane do dziś w muzeach i kolekcjach prywatnych modele lalek.

Omawiana publikacja doskonale uzupełnia lukę w polskiej historiografii w zakresie materialnych dziejów zabawek, konkretnie lalek, które wciąż jeszcze, jako przedmioty i atrybuty do zabaw dziecięcych, są przez badaczy niedostrzegane i niedoceniane. Podjęte w książce analizy dotyczą właśnie okresu, który dotąd rzadko jest przez badaczy eksplorowany (lalki z celuloïdu wytwarzane były od lat 20. do połowy lat 60. XX wieku). Są także niezwykle istotne poznawczo. Autorki „przecierają szlaki” kolejnym badaczom zabawek dziecięcych, choćby poprzez wskazanie materiałów archiwalnych i innych typów źródeł, które dostarczać mogą informacji nie tylko o będących przedmiotem niniejszej pracy lalkach celuloïdowych, ale i innych zabawkach, wytwarzanych czy produkowanych przez polskie spółdzielnie, fabryki i zakłady zabawkarskie.

Książka swoją problematyką, ale także metodologicznym sposobem jej opracowania wpisuje się we współcześnie aktualny w naukach humanistycznych nurt badań naukowych, zwany „zwrotem ku materialnościom”, sytuując się szczególnie w biografii rzeczy.

Imponująca jest podstawa źródłowa publikacji. Podkreślić należy, iż wykonane na potrzeby niniejszej książki kwerendy i badania wymagały analizy wielu rozproszonych źródeł o różnorodnym charakterze – pisanych, materialnych i ikonograficznych. Nie było to zadaniem łatwym ze względu na specyfikę części materiałów źródłowych, które wciąż są nieuporządkowane, w opracowaniu, bez możliwości ich udostępniania.

Licznie zgromadzone źródła pisane posłużyły Autorkom do odtworzenia dziejów produkcji lalek celuloïdowych oraz rodzajów i modeli tych zabawek będących w ofercie poszczególnych ośrodków. Przeprowadzona szeroka kwerenda źródeł archiwalnych, obejmująca zbiory siedmiu archiwów krajowych gromadzących dokumentację wytwórni lalek celuloïdowych, okazała się utrudniona ze względu na niedostępność części materiałów, które nie zostały jeszcze w archiwach uporządkowane i pozostają dla badaczy niedostępne. Dostępne więc materiały archiwalne, skrupulatnie zgromadzone przez Autorki, są niepełne, fragmentaryczne i wymagały uzupełnienia przez inne rodzaje materiałów źródłowych. Autorki sięgnęły do wartościowych poznawczo, choć znowu – nielicznie zachowanych i tym trudniejszych do pozyskania – cenników i katalogów poszczególnych firm zabawkarskich, które pozwoliły na szczegółowe odtworzenie asortymentu produkowanych tam lalek.

Istotnym poznawczo rodzajem źródeł pisanych wykorzystanych na potrzeby dokonanych analiz było czasopiśmiennictwo. Autorki dokonały pogłębionej kwerendy różnego rodzaju prasy (w bibliografii wskazano na 23 przeanalizowane tytuły czasopism), zaś szczególnie wartościowe dla przedmiotu badań informacje przyniosła analiza prasy branżowej. Ich cennym uzupełnieniem były źródła o charakterze wydawnictw informacyjnych, popularyzujących wystawy czy targi zabawek, oferujących także lalki celuloidowe, spisy przedsiębiorstw z poszczególnych badanych okresów, księgi adresowe, telefoniczne, przewodniki. Ważną grupę źródeł stanowią dokumenty związane z patentami produkcji lalek celuloidowych, jak informacje zawarte w „Wiadomościach Urzędu Patentowego”.

Zasadniczą grupą źródeł będących podstawą podjętych badań były źródła materialne. Autorki wykorzystały w głównej mierze własne, prywatne kolekcje lalek, uzupełniając je zasobami innych kolekcjonerów oraz muzeów zabawek. Kolekcja Doroty Żołądz-Strzelczyk liczy około 450 egzemplarzy lalek celuloidowych pochodzących ze wszystkich polskich wytwórni zabawkarskich i jest największym w kraju, jednorodnym zbiorem tego rodzaju. Zbiory Alicji Sztylko, pasjonatki starych zabawek, ich znawczyni i kolekcjonerki, liczą około 80 lalek celuloidowych. Zgromadzone przez obie Autorki lalki są tym bardziej wartościowe i cenne, że sam celuloid jest materiałem, który cechuje mała trwałość i bardzo duża podatność na różnego rodzaju uszkodzenia. Zatem utrwalenie wykonanych z niego przedmiotów w omawianej publikacji zachowuje je dla przyszłych pokoleń. Reprezentacje źródeł materialnych – lalek celuloidowych zamieszone na licznych fotografiach w treści książki zapewnią im dłuższe „życie” i poszerzą dostępność zbiorów dla zainteresowanych odbiorców.

Co szczególnie warte podkreślenia, publikacja jest niezwykle bogata w warstwie ikonograficznej. Prezentowane treści zobrazowane zostały kilkuset fotografiami lalek, w większości pochodzących z prywatnej kolekcji Doroty Żołądz-Strzelczyk, oraz z innych źródeł i kolekcji. Fotografie lalek, cenniki, patenty, znaki towarowe, sygnatury, reklamy, szkice, grafiki zajmują znaczną część opracowania i sprawiają, że publikacja ma charakter swoistego albumu. Istotne jest także ich rozmieszczenie. Autorki zamieściły poszczególne materiały ikonograficzne w tekście adekwatnie do prowadzonej narracji (a nie jak w niektórych publikacjach we wkładkach ilustracyjnych w tekście czy załączonych na końcu aneksach), co znacznie ułatwia czytelnikowi odbiór treści i doskonale ją upogładawia.

Szczegółowy wykaz wszystkich rodzajów materiałów źródłowych wykorzystanych na potrzeby badań Autorki zamieściły we wzorcowo opracowanej bibliografii. Tak szerokie spektrum materiałów źródłowych i umiejętna ich analiza świadczy o wysokiej erudycji Auterek w obszarze podjętej problematyki. Jest ona niewątpliwie wymiernym efektem wielu lat kolekcjonowania przez Autorki polskich lalek celuloidowych oraz pieczołowitego gromadzenia wiedzy na ich temat.

Istotnym walorem publikacji jest jej struktura złożona z dwóch doskonale uzupełniających się części: pierwszej, poświęconej dziejom produkcji lalek celuloidowych i ich specyfice (rozdział I) oraz drugiej (rozdział II i III) – stanowiącej

opisy fabryk i zakładów produkujących lalki celuloideowe wraz ze szczegółowym omówieniem ich poszczególnych typów. Dokonane analizy zaprezentowane zostały w ujęciu chronologicznym, na przestrzeni niemal stulecia. W drugiej części do systematyki produkowanych lalek Autorki opracowały ich autorską klasyfikację z wykorzystaniem wskazówek technologicznych – w zależności od ich wielkości, konstrukcji, wyglądu.

W rozdziale I Autorki prezentują dzieje produkcji lalek celuloidowych, odwołując się – co istotne – do bogatej obcojęzycznej literatury przedmiotu. Charakteryzują specyfikę samego celuloidu jako pierwszego tworzywa sztucznego, służącego m.in. do produkcji zabawek. Przybliżają początki produkcji i konstrukcji lalek z celuloidu, łącznie z opisem technik tworzenia i łączenia poszczególnych elementów składowych sylwetek lalek.

Rozdział II poświęcony został polskim lalkom celuloidowym. Autorki, we wspomnianym układzie problemowo-chronologicznym, prezentują rozwój zakładów produkujących lalki, ze szczególnym uwzględnieniem procesu ich fabrykacji. Skupiają się na najważniejszych polskich ośrodkach – kaliskim i częstochowskim. Wnikliwie charakteryzują systematykę, podobieństwa i cechy wyglądu produkowanych tam lalek, szczegółowo opisują poszczególne wzorce celuloidowych lalek, odwołując się zarówno do źródeł ikonograficznych, jak i pisanych, wreszcie – do współcześnie zachowanych i odrestaurowanych źródeł materialnych, czyli konkretnych lalek zgromadzonych w badanych kolekcjach.

W trzeciej części książki zaprezentowano wyniki badań poświęconych lalkom produkowanym w mniej znanych zakładach, między innymi w: Spółdzielni Pracy „Miś”, Jarkowickich Zakładach Zabawkarskich, Zakładach Chemicznych „Pronit” i Wytwórni Zabawek Artystycznych „Bambino”.

Charakteryzowana tu publikacja stanowi kompendium wiedzy na temat polskich lalek celuloidowych, które z pewnością posłuży nie tylko badaczom historii kultury materialnej, ale i pasjonatom dawnych zabawek oraz kolekcjonerom poszukującym informacji na temat posiadanych lalek. Lektura książki pozwoli także niejednemu czytelnikowi z sentymentem wrócić do lat dzieciństwa, odnaleźć na jej kartach ukochaną lalę i poznać dzieje jej powstania.

Książka stanowi ważny krok na drodze poznawania i utrwalania pomijanego dotychczas wycinka polskiej rzeczywistości. Zabawki w życiu każdego człowieka, od pokoleń, niezależnie od rozmaitych uwarunkowań, odgrywały znaczącą rolę. Lalki celuloidowe polskiej produkcji sprzedawane przez kilkadziesiąt lat były marzeniem wielu dziewczynek, których dzieciństwo przypadało na czasy międzywojnia czy PRL. Ich produkcja była bardzo duża, znaczną jej część eksportowano. W okresie międzywojennym słynne były za oceanem w środowisku polonijnym lalki z kaliskiej wytwórni Adama Sztajera, ubrane w stroje ludowe, najczęściej krakowskie. Prezentowane były także na ostatniej przed wojną wystawie międzynarodowej w Nowym Jorku. Książka pokazuje również te aspekty dziejów polskich lalek. Po wojnie w Kaliszu produkowano słynne lalki z strojów krakowskich, które do dzisiaj ma w pamięci (albo w szafie) wiele kobiet. Można

powiedzieć, że celuloidowe lalki są dla wielu jednym ze znaczących symboli dzieciństwa czasów PRL.

Publikacja pt. *Polskie lalki celuloidowe* zarówno pod względem merytorycznym, jak i metodologicznym nie budzi zastrzeżeń. Cel badań, jakim było odtworzenie dziejów produkcji polskich lalek celuloidowych, został bez wątplenia zrealizowany. W pełni docenić należy trud włożony przez Autorki w przygotowanie tak wyjątkowej, niszowej i bogatej faktograficznie publikacji, dodatkowo tak atrakcyjnej graficznie.

Podkreślić należy, iż Autorki książki za jej opracowanie otrzymały Nagrodę w VIII edycji konkursu pt. *Kolekcjonerstwo – nauka i upowszechnianie* im. Feliksa Jasińskiego, w kategorii *Dla Pracownika Nauki*, za publikacje dotyczące kolekcjonerstwa, w tym naukowe opracowanie zbiorów kolekcjonerskich. Konkurs organizowany jest od 2016 r. przez Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Dom Spotkań z Historią oraz grono kolekcjonerów, zaś jego celem jest wyróżnienie osób promujących kolekcjonerstwo – naukowców, dziennikarzy, pracowników instytucji kultury. Dodatkowo warszawskie Muzeum Domków dla Lalek, Gier i Zabawek nagrodziło publikację Lwim Pazurem 2022.

MONIKA NAWROT-BOROWSKA

ORCID: 0000-0003-1933-0563

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy